

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

ИБРОЙ ОЛТИНСАРИННИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИ ВА ҒОЯЛАРИ

Мадалиев Я.Х.

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

*Мухтор Ауэзов номидаги Жанубий Қозоғистон тадқиқот университети
Чимкент, Қозоғистон*

Таянч сўзлар: козоқ педагоги, окимлик, инсонпарварлик, мамлакатлар, диний одатлар.

Ключевые слова: казахский педагог, правомерность, гуманизм, страны, религиозные обычаи.

Key words: kazakh teacher, legitimacy, humanism, countries, religious customs.

Атоқли козоқ педагоги Иброй Олтинсарин Қўстанай вилоятидаги машхур Балқўжа бийнинг оиласида тарбияланган, 9 ёшида Ўринбордаги козоқ болалари учун етти йиллик мактабга ўқишга кириб, у ерда чегара комиссиясида хизмат қилган машхур шарқ тадқиқотчиси В.Григоревдан билим олади. Унинг уйига тез-тез бориб, кутубхонасидан адабиёт, тарих, фалсафа ва ҳоказоларни ва илмий соҳалардаги китобларни ўқийди. Кейинчалик жаҳон адабиёти классиклари В.Шекспир, И.Гёте, Д.Байрон, А.Пушкин, Н. Гогол, М.Лермонтов, А.Фирдавсий, Г.Низомий, А. Навоий ва б. асарларини ўзи ўқиб ўрганади. Бу ҳолат Олтинсариннинг тафаккурини кенгайтиради, унинг сивилизациялашган мамлакатлар илм-фанига, маданиятига интилишини оширади.

У мактабни аъло баҳоларга тугатган ва 1857-59 йилларда бобоси Балқўжа бийнинг песери бўлган ва 1860 йилда Оринбор вилояти бошқармасига кичик таржимон лавозимига ўтади. Кейинчалик Тўрғайдаги бошланғич мактабда ўқитувчи бўлди. Шу пайтдан бошлаб Олтинсариннинг ўқув ва педагогик фаолияти бошланади. Ўша пайтда чекка ҳудудда мактаб очиш жуда қийин эди: маблағ, мактаб уйи, ўқув материаллари етишмасди. Қолаверса, бундай хайрли ишга вилоят ҳокимлиги ва маҳаллий ҳокимлик

вакиллари совуққонлик билан қарашди. Аммо буларнинг барчаси унинг талабини қайтара олмади, маърифат ғоясидан мамнун бўлган сиймо ўз мақсадини амалга оширишга иштиёқ билан киришди. У мактаб очиш учун пул йиғиш учун мамлакат бўйлаб тарғибот ишларини юргазади.

1864 йил 8 январда узоқ кутилган мактаб очилди. 1861 йилда унинг дўсти, Қозон университети профессори Н. И. Илминскийга. 19-январда ёзган мактубида: «Жорий йилнинг январ ойида узоқ кутган ишларим амалга ошди ва мактаб очилди. Унда 14 нафар қозоқ болалари бор эди, ҳаммасининг эшитиш қобилияти яхши эди... Мен оч бўри қўйга хужум қилгандек, болаларга жуда иштиёқ билан дарс бера бошладим. Уларнинг порахўр бўлиб қолмаслиги учун қўлимдан келганча маънавий таъсир ўтказишга ҳаракат қиламан», – дейди у ўзининг сеvimли иши билан фаол шуғулланаётганидан катта хурсандчилик билан.

И.Олтинсарин болаларга қизиқарли, жозибали, тушунарли тарзда дарс ўтарди. Масалан, диний мактабларда муллалардан сабоқ олган болалар бир йил ичида аранг ҳарф билган бўлса, Иброй қўлида ўқиган ўқувчилар уч ойда ҳарф ўрганишган. Буюк франсуз педагоги Ж.Ж.Руссо: «Болалар тарбиясининг манбаи меҳнат, тарбияни эса оиладаги ўқитувчилик меҳнатидан бошлаш керак» деган бўлса, улуғ рус ёзувчиси ва педагоги Л.Н.Толстой: «Халққа билим беру» тўғрисидаги мақоласида Германия, Франция, Англия, илк Ҳиндистон, Миср ва Грецияда таълимнинг ривожланиш тарихини кўриб чиқиб: «билимга интилиш ҳар бир инсонга хос хусусиятдир. Халқнинг билим олишга интилиши инсоннинг ҳавога интилиши каби эҳтиёждан келиб чиқади», деди.

И.Олтинсариннинг педагогик қарашларида умумжаҳон таълимнинг олтин таянчи бўлган инсонпарварлик ёндашуви, яъни ўқувчига меҳр-оқибатли бўлиш тамойиллари, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ҳамкорлик тамойиллари ўз ифодасини топганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, у икки синфли мактабларнинг мактаб раҳбарларига йўллаган кўрсатмаларида: «Агар болалар бирор нарсани тушунмаса, ўқитувчи уларни айбламаслиги керак, уларга тушунтира олмагани учун ўзини айблаши керак. Болалар билан гаплашганда жаҳли чиқмаслиги, мулойим гапириши, сабр-тоқатли бўлиши, ўринсиз ибораларни ишлатмаслиги керак, бундай сўзлар ўқувчиларни чалкаштириб юборади, зерикарли қилади. У ўқитувчиларни баҳолашда уларнинг аҳамиятсиз сўзларига эмас, билимига қараб баҳо бериш керак» деб ёзган ва Н.И.Илминскийга ёзган мактубларидан бирида: «...мен болаларни жазолашни яхши кўрадиган қаттиққўл одам эмасман. Лекин уларни ярамас қилиб тарбияласангиз, болаларнинг

ахлоқий фазилатларини йўқ қилиш мумкин», деган фикр айтса, «Мевали дарахтлар» ҳикоясида «Тарбиянинг қадри катта. «Насиҳат қилмасанг, ўша қийшиқ дарахтдек ўсаверасан», деб ўғлига берган ҳикматларини мисол қилиб, таълим-тарбия борасида ўз фикрларини билдирди. Олтинсарин мактабда татар диний одатларини ўрганиш ўрнига болаларни она тилида ўқитишга, уларни халқ анъаналари, ривоятлари, мақоллари, хусусан, халқ оғзаки адабиёти материаллари асосида тарбиялашга алоҳида эътибор қаратади ва ёшларда мардлик, сан ʼят, олижаноб ахлоқий фазилатлар кўплаб намуналарни жорий этади.

И.Олтинсариннинг демократик-маърифий йўналиши педагогик ёндашувининг уч йўналишида ўз ифодасини топди. Биринчидан, у бутун умрини мактаб очиш, қозоқ болаларини ўқишга жалб этиш, унга жаҳон олимларини ўргатиш ва ўқув материаллари ёзишга бағишлаган бўлса, иккинчидан, одоб-ахлоқ ўқитувчиси тайёрлаш, уларга кундалик илмий-методик йўл-йўриқ кўрсатишга эътибор қаратган. Учинчидан, у ўз асарларида 19-аср қозоқ халқи ижтимоий ҳаётининг ижтимоий-сиёсий масалаларини ҳар томонлама ёритган. У ҳар қандай асаридида шогирдларини ростгўй, самимий, меҳнатсевар, одобли, бадий, фуқаролик, ўғирлик, зўравонлик, ёлғончилик, ичкиликбозлик, дангасалик каби ёмон одатлардан сақланишга чорлаган. Қозоқ халқининг келажаги фақат санъат ва маорифда эканини англаган Олтинсарин ўз ғоясини ҳаётга татбиқ этишда турли тўсиқларга дуч келди, бироқ уларни матонат билан енгиб, ўз мақсадини амалга ошира олди. У татар муллалари томонидан қозоқ даштларида тарқатилган диний таълим асосида насронийликнинг тарқалишига, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши чиқди.

И.Олтинсариннинг маърифатпарлик соҳасидаги мақсад ва манфаатларининг рўёбга чиқишига унинг 1879-йилда Тўрғай вилоят мактаб инспектори этиб тайинланиши ва умрининг сўнгги дақиқаларигача бу лавозимда ўн йил тинимсиз меҳнат қилиши катта фойда берди. Инспектор бўлганидан кейин ҳам у мактаблар очишга қаттиқ киришди. Елек, Николаевск (Қостанай), Торғай, Ўрғиз вилоятларида бирин-кетин қозоқ-рус икки синфли мактабларини очди, уларнинг ёнида шахсий кутубхона ташкил қилди. Шундан сўнг Олтинсарин бўлиш бошланғич мактабларини очишни ўз зиммасига олади ва генерал-губернаторга «больстық қазақ мектептері туралы записка» ёзади. Бу ерда бундай мактаб нафақат қозоқ даштлари, балки Россиянинг ёз бўйи кўчиб юриб, қишда қоладиган вилоятлари учун ҳам мос эканлигини айтиб, янги типдаги мактаб очиш таклифини кирилтади. У ўқитувчилар малакасини ошириш масаласини ҳам кўриб чиқди.

Унинг таклифига кўра, 1888 йилда Ўрда биринчи ўқитувчилар мактаби очилган. У 1882 йил июль ойида Н.И.Илминскийга ёзган мактубида шундай деган эди: «Халқ мактаблари учун энг зарури – ўқитувчидир. Енг яхши педагогик восита ҳам, энг яхши давлат фармойишлари ҳам, пухта олиб борилган инспекторнинг кузатишлари ҳам ўқитувчига тенглаша олмайди», деб ёзади у. Ўқитувчи ўз шогирдларини чин юракдан севса, у нафақат таълим-тарбияга фидойи бўлади, балки барча ота-оналар, халқ эътиборида юксак бўлишини ва «...Мактабни битираётган боланинг келажagini башорат қилиш қобилияти ўқитувчига боғлиқ» деб айтади.

Олтинсарин ўқитувчилар малакасини ошириш билан бир қаторда улар учун зарур бўлган ўқув-услубий воситаларини ёзиш масаласи билан ҳам шуғилланади. Унинг таклифи билан рус-қозоқ мактабларида К.Д.Ушинскийнинг «Болалар дунёси», Л.Н.Толстойнинг «Алифбо ва ўқув китоби», Б.Ф.Бунаковнинг «Алифбо ва ўқув қуроли», Тихмировнинг «Грамматиканинг бошланг'ич курси» қўлланмалари сифатида фойдаланилган. И.Олтинсариннинг ўзи рус педагоглари мисолида рус-қозоқ мактаблари учун иккита «Қозоқ хрестоматияси» (1889) дарслигини ёзиб, қозоқ-рус мактаблари учун дарслик сифатида тақдим этган. Масалан, «Хрестоматия»да у қозоқ халқи оғзаки адабиётининг қимматли намуналари, болалар учун мақол ва шеърлари, рус ёзувчилари Крилов, Толстой, Поулсьон ва бошқаларнинг ҳикоялар ва шеърлардан намуналар таржима қилинган. Й.Олтинсарин ўз хрестоматиясининг иккинчи қисмида табиатшунослик, география, тарих, кимё, физика, шу билан бирга техника фанларидан ҳам тушунтириш бермоқчи эканлигини ва шу орқали билимларни тўплаш, алмашиш ниятида эканлигини айтди. Аммо унинг китоби ҳозиргача топилмаган.

И.Олтинсарин ўқитиш методикаси муаммоларига ҳам алоҳида эътибор берган. А.А.Мазохин, Ф.Д.Соколов, Г. Балғымбаев ва бошқа ўқитувчиларга ёзган мактубларида болаларга пухта билим бериш, ўқишни ҳаёт билан боғлаш, ўқитиш услубларини такомиллаштириш бўйича кўплаб маслаҳатлар берди.

И.Олтинсариннинг таълим соҳасидаги яна бир савобли ишлари қозоқ ёшларига касб-хунар ўргатиш масаласини кўриб чиқиш эди. У бу муаммога алоҳида эътибор бериб, хунармандчилик ва деҳқончилик мактабларини очишга катта куч сарфлади. Кўп ўтмай, Торғайда хунармандчилик мактаби ташкил этилди ва у ўлими олдидан Қостанайда очилиши керак бўлган қишлоқ хўжалик билим юртига ўз молхонасини бериш ҳақида вассият қолдирди. Олтинсарин қозоқ қизларини тарбиялашга йўл очган. У

Бірғызда қозоқ қызлари учун интернати бор мактаб очган. Бу қозоқ халқи ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган тарихий воқеа эди. У потшо маъмуриятидан Торғай вилоятининг барча туманларида қизлар мактабларини очишни сўради. Унинг таклифи ўлимидан икки йил ўтиб амалга ошди. Бундай мактаблар Тўрг'ай, Қўстанай, Қорабутақ, Ақтўбе шаҳарларида очилди.

И.Олтинсарин ўз халқини сидқидилдан севган, ўз халқининг маданий юксалишига фидойилик қилган чинакам ватанпарвар эди.

И.Олтинсарин ўз даврининг буюк мутафаккири, жамоат арбобидир. Унинг ёрқин қиёфаси ва хатти-ҳаракатларидан биз қозоқ халқининг маданий-иқтисодий ривожланишини, қозоқ халқининг миллат сифатида бирлашини, оммавий саводли, маданиятли ва билимли мамлакат бўлишини орзу қилган чинакам олижаноб фуқарони кўришимиз мумкин. Ибройнинг бу орзуси қозоқ бўлиб, кейинчалик қозоқ заминида тўлиқ амалга ошиб, ғалаба қозониш.

Адабиётлар:

1. Ыбырай Алтынсарин тағлымы. –Алматы, 1992.
2. Кунантаева К.К. Ибрай Алтынсарин – казахский педагог. //Педагогика, 1992, №7.
3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. –Алматы: Жазушы, 1991. 3т.
4. Сыздықов А. Просветительская деятельность и педагогические идеи Ибрая Алтынсарина. –Алма-Ата, 1969.
5. Қазақ тәлім тәрбиесі / Құраст. Қ.Б.Жарықбаев, С.Қ.Қалиев. –Алматы, Рауан, 1994.

РЕЗЮМЕ

Ибрай Олтинсариннинг педагогик фаолияти ва ғояларини, унинг мамлакатимиз педагогика фанининг асосланишига қўшган ҳиссасини очиб бериш.

РЕЗЮМЕ

Раскрыть педагогическую деятельность и идеи Ибрая Олтынсарина, его вклад в основание педагогической науки нашей страны.

SUMMARY

Reveal the pedagogical activities and ideas of Ibrai Oltynsarin, his contribution to the foundation of pedagogical science in our country.